

УДК 94»1851/1950»:347.278(045)

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Nykytenko>

Viktoriia Nykytenko

graduate student, Pavlo Tychyna Uman state pedagogical university, Uman, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7895-0896>

e-mail: viktoraurcenko20@gmail.com

Bibliographic Description of the Article: Nykytenko, V. (2024) Evolution of the short-term agricultural credit system in the second half of the 19th to the early 20th century. *Ukrainskyi Selianyn [Ukrainian peasant]*. 32, 36-45. (In Ukrainian). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Nykytenko>

EVOLUTION OF THE SHORT-TERM AGRICULTURAL CREDIT SYSTEM IN THE SECOND HALF OF THE 19TH TO THE EARLY 20TH CENTURY

Abstract. *The goal is to find out the conditions for the emergence and organizational and legal foundations of the system of short-term agricultural crediting, to highlight the main stages of the evolution of this system, to characterize the advantages and disadvantages of the most widespread types of short-term agricultural crediting on the territory of the Dnipro region, to analyze the proposals, remarks, arguments and projects of the figures of the Dnipro Ukraine regarding improvement of the system of short-term lending in the Russian Empire in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century.*

Scientific novelty. The primary shifts and patterns in the short-term agricultural credit system from the time it was established in the Russian Empire until the turn of the 20th century were examined, based on the relevant sources and the application of contemporary methodological techniques. Key phases in the lending system's evolution are examined, along with the interactions between different participants, while accounting for the sociocultural and economic obstacles of the era. *The research findings enhance our comprehension of the evolution of the rural economy's financial support and its influence on the growth of the agricultural sector over the studied historical period.*

Conclusions. *Until the 1880s, the Russian Empire as a whole and the regions of the Dnipro region in particular lacked a system of microloans to support the growing requirements of agriculture. Simultaneously, a number of facts clearly show that advance loans, promissory notes, and loans backed by goods were vitally needed by farmers. The owners' needs could not be fully met by the mortgage loan because, at best, it was mostly used for land purchases or even only for personal consumption, with no improvements. Additionally, it played a role in the money shifting from the agricultural to the non-agricultural sectors. For many farmers, granting access to short-term loans ensured regular operations. After taking a look at the historical development of the solo promissory note loan, we can see that it was significantly less than the standard promissory note credit, outperforming it only in the more difficult loan issuance process. Because of this, landowners who haven't yet restored their farms in compliance with the new requirements found it difficult to use it conversely, owners-entrepreneurs found it more advantageous to use alternative kinds of finance.*

Keywords: short-term credit, agriculture, financial system, agricultural credit, government regulation, agrarian sector, Naddnpianshchyna.

Вікторія Никитенко

аспірант, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7895-0896>

e-mail: viktoraurcenko20@gmail.com

Бібліографічний опис статті: Никитенко В. Еволюція системи короткотермінового сільськогосподарського кредитування в другій половині XIX – на початку XX століття. *Український селянин*. 2024. Вип. 32. С. 36-45. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-32-Nykytenko>

ЕВОЛЮЦІЯ СИСТЕМИ КОРОТКОТЕРМІНОВОГО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Анотація. *Мета – з'ясувати умови виникнення та організаційно-правові засади системи короткотермінового сільськогосподарського кредитування, виділити основні етапи еволюції цієї системи, охарактеризувати переваги та недоліки найпоширеніших на території Наддніпрянщини видів короткотермінового сільськогосподарського кредитування, проаналізувати пропозиції, зауваження, аргументи та проекти діячів Наддніпрянської України щодо удосконалення системи короткотермінового кредитування в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.*

Наукова новизна. На основі залучених джерел і застосування актуальних методологічних підходів проаналізовано основні зміни та тенденції, що відбувалися у системі короткотермінового сільськогосподарського кредиту в Російській імперії до початку XX ст. Проаналізовано важливі етапи розвитку системи кредитування, а також взаємодію між різними суб'єктами цього процесу, враховуючи економічні та соціокультурні виклики того часу. Результати дослідження сприяють кращому розумінню еволюції фінансової підтримки сільського господарства та її впливу на розвиток аграрного сектора протягом розглянутого історичного періоду.

Висновки. До 1880-х рр. на теренах Наддніпрянщини не існувало системи дрібного кредитування для вирішення поточних потреб сільського господарства. Водночас ряд обставин об'єктивно свідчать, що меліоративний, вексельний, під заставу товарів, авансовий кредити були вкрай необхідні сільським господарям. Іпотечний кредит не міг достатньою мірою задовольнити потреби господарів, бо йшов в основному на придбання землі, в кращому випадку, а то й просто на споживчі цілі, не приносячи ніяких покращень, до того ж сприяв переходу коштів із землеробської в неземельні сфери. Відкриття доступу до короткотермінового кредиту забезпечило нормальне функціонування для багатьох господарств.

Розглянувши історичний шлях становлення соло-вексельного кредиту, зауважимо, що соло-вексельний кредит був надзвичайно зниженим, порівняно зі звичайним вексельним кредитом, поступаючись йому лише складнішою процедурою оформлення позик. У результаті цього користування ним виявилось ускладненим для землевласників, які ще не перебудували своє господарство відповідно до нових умов, а з іншого боку, господарям-підприємцям вигідніше було звернутися до інших форм кредиту.

Ключові слова: короткотермінове кредитування, сільське господарство, фінансова система, сільськогосподарське кредитування, урядове регулювання, аграрний сектор, Наддніпрянщина.

Постановка проблеми.

Успішний досвід організації сільськогосподарського кредиту в Наддніпрянщині, який мав місце у другій половині XIX – на початку XX ст., має велике теоретичне та практичне значення для сучасного агропромислового комплексу України. Зазначене питання не втрачає актуальності та набуває особливого значення із запровадженням в Україні ринку землі. Ретроспективний аналіз еволюції системи сільськогосподарського кредитування дає можливість встановити певні закономірності у цьому процесі та уникнути помилок минулого.

Одним із видів сільськогосподарського кредиту, що існував у Наддніпрянщині в другій половині XIX – на початку XX ст., був короткотерміновий кредит. Цей вид кредиту стосувався безпосередньо сільськогосподарського виробництва і на відміну від довготермінового не був спрямований на капітальні перетворення.

Аналіз досліджень.

Питання сільськогосподарського кредитування у другій половині XIX – на початку XX ст. залишається предметом наукового зацікавлення у новітній історіографії. Цій проблемі присвячено праці таких дослідників та дослідниць економічної історії, як О. Анфімов, Д. Батурицький, В. Венгерська, В. Вісин, В. Гончаренко, О. Корелін, М. Орлик, А. Пантелеймоненко, Н. Проскуракова, Д. Селіхов, В. Шевченко, М. Якименко та ін.

Мета статті.

Мета публікації – з'ясувати умови виникнення та організаційно-правові засади системи короткотермінового сільськогосподарського кредитування, виокремити основні етапи еволюції цієї системи, охарактеризувати переваги та недоліки найпоширеніших на території Наддніпрянщини видів короткотермінового сільськогосподарського кредитування, проаналізувати пропозиції, зауваження, аргументи та проєкти діячів Наддніпрянської України щодо удосконалення системи короткотермінового кредитування в Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу.

У Російській імперії короткотерміновий кредит не набув такого великого розмаху як інші види кредитування. Проте у впровадженні такого типу кредиту відчувалася гостра потреба серед сільськогосподарських виробників. Це зумовлено тим, що довготерміновий кредит призначався в основному для капітальних витрат, однак ряд господарств потребували і додаткових оборотних коштів. Із 1870-х рр. спостерігається різке зростання кількості клопотань про відкриття короткотермінового кредиту. Основна їх маса надходила від дворян та земств, проте і селяни не проти були скористатися останнім. Так, Подільський губернатор відзначив що селяни охоче користуються позиками в Подільському відділенні Селянського

Поземельного банку, проте залежність платоспроможності селянських господарств від врожаїв висувається на перший план, а тому, на його думку, селяни відчують постійну потребу в організації короткотермінового кредиту¹.

У 1874 р. Державному банку було дозволено приймати шестимісячні грошові векселі землевласників із підписами векселедавця та поручителя. Досить скоро правила видачі короткотермінових позик були уточнені й відтоді кредит могли отримати не всі землевласники, а лише ті, що вели «правильно організоване» господарство, умови якого були визначені циркуляром управляючого Державним банком № 11742 від 18 квітня 1877 р.².

На початку 1880-х рр. виявилось, що цей вид кредиту не користується широким попитом серед сільських господарів, до того ж загострення ситуації на світовому хлібному ринку поставило Російську імперію у не вигідні умови. Впровадження на заході нових агротехнологій збільшило продуктивність землі, покращило якість продукції, а також зменшило собівартість виробництва хліба.

Зниження хлібних цін на світовому ринку наприкінці XIX ст. поставило сільськогосподарських виробників перед питанням чи засіювати взагалі свої землі, адже виробництво стало збитковим, а низьке за якістю збіжжя вивозили за кордон за безцінь. Інколи навіть завантажувальні роботи в портах коштували дорожче, ніж вартість вантажу. У зв'язку з такими складними економічними умовами було вжито заходів для полегшення отримання землевласникам оборотних коштів. У 1884 р. Державним банком був впроваджений соло-вексельний кредит. Кредит видавався відповідно до «Правил від 10 лютого 1884 р.», які діяли до 1892 р. Кредит видавався під заставу маєтків, не більше 2/3 необхідного і терміном не більше дев'яти місяців. До того ж, він мав становити не більше 60 % вільної від боргів вартості майна. За таких умов кредитом могли користуватися також ті господарі, майно яких частково вже було обтяжене іпотечними позиками. Кредит носив швидше характер реального, ніж особистого і був лише доповненням до земельного кредиту. На практиці він загрожував перетворитися на довготерміновий. Пред'явивши заставне свідоцтво, а також оціночні описи маєтку, власник міг отримати соло-вексельний кредит³. Таким чином для отримання соло-вексельного кредиту першочергове значення надавалося не власне кредитоспроможності господаря, а вартості маєтку. Такий підхід призвів до масової заборгованості по виплатах. Згідно з загальноімперськими даними, в Державному банку на 1892 р. було відкрито 1487 кредитів на суму 13 млн. крб., а боргів по них нараховувалось 8,5 млн.

Проіснувавши до 1891 р., соло-вексельний кредит зазнав нових змін, поштовхом до яких став тогорічний неврожай. Було створено особливу нараду під керівництвом П. Дурново, рекомендації якої було враховано при складанні нових правил соло-вексельної операції, запроваджених 16 червня 1892 р. та 2 червня 1893 р. Згідно з ними, процес отримання позик значно полегшився. Тепер допускалася заборгованість маєтку до 75%, а термін кредиту збільшувався до 12 років. Нові зміни Правил по соло-векселях особливих змін не принесли, а заборгованість внаслідок постійного переписування прострочених позик дедалі збільшувалася.

Новий статут, затверджений 6 червня 1894 р. і видані на його основі «Правила» та «Наказ» (від 22 липня 1894 р.), не внесли суттєвих змін в соло-вексельну операцію. Зрештою, ці документи призвели до розширення кола клієнтів за рахунок поширення правил на селян-власників. Селяни внаслідок економічної кризи та неврожаю 1891 р., який охопив 15 із 53 губерній Російської імперії, значно втратили свою платоспроможність. Позичальники отримали ряд пільг: граничний розмір соло-вексельних позик був збільшений з 2/3 до 3/4 необхідного обігового капіталу, як забезпечення кредиту поряд із заставою, приймалась і порука. Особлива увага зверталася на перевірку свідчень позичальників про необхідний розмір

1 Центральний державний історичний архів України. Ф. 442. Оп. 542. Спр. 100. Арк. 4.

2 Кабат И. К вопросу о сельскохозяйственном кредите. СПб.: Тип. Мин. Внутр. Дел, 1888. С. 27.

3 Гиндин И. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861 – 1892). М., 1960. С. 333

обігового капіталу і стан їхнього господарства. Банк отримував право на перевірку маєтку і визначення правильності витрат, на контроль правильності використання позик. Унаслідок вищевказаних заходів, порівняно з 1893 р., у 1895 р. кількість дозволених позичок зроста майже у вісім разів (в основному за рахунок селян), а сума виданих коштів збільшилася вдвічі⁴.

Для забезпечення ефективного обігу позик і для власного захисту Державний банк був змушений прийняти необхідні заходи з метою стабілізації ситуації. У 1895 р. були переглянуті всі прострочені позики, а подальше прагнення врегулювати соло-вексельну операцію трансформувалося в новий указ щодо цієї операції, який був затверджений міністром фінансів 19 вересня 1896 р. Згідно з документом, кредит міг бути відкритим лише після огляду земельної власності представником банку. Він містив вказівку спостерігати за тим чи відповідає та сума, яка береться в позику, потребам. Чиновники мали пильнувати за тим, щоб взята позика була вчасно впроваджена в оборот і у зазначений термін була повернута. Цей указ діяв менше року і вже в 1897 р. соло-вексельна операція зазнала нових змін в комітеті фінансів при участі голови комітету міністрів, міністрів внутрішніх справ, землеробства, державного майна, а також члена державної ради, статс-секретаря, К. Победоносцева. Із запровадженням металевієї валюти збільшились активні операції. Більше половини основного капіталу було в позиках, що загрожувало їх перетворенню на довготермінові. Тому після жвавого обговорення 19 липня 1897 р. був затверджений новий указ, який набув чинності 1 вересня 1897 р. Згідно з ним, іпотечна заборгованість знову не повинна була перевищувати 60% оцінки. Якщо маєток не оглядався представником банку, то в такому випадку позика не повинна була перевищувати 7 крб. на десятину орної землі і 75% вартості⁵. Банк вимушений був повернутися до векселів⁶. Таким чином, сподівалися повернути заборговані банку кошти, адже заставлене в конторах банку майно неможливо було реалізувати, через відсутність попиту.

У 1898 р. акціонерним комерційним банкам і товариствам взаємного кредиту було надано право видавати позики під соло-векселі, що забезпечувалися сільськогосподарськими землеволодіннями. Особа, яка вносила під заставу свій маєток, могла отримати кредит на суму 75% оціночної вартості. Оцінка землі проводилася кредитною установою із врахуванням ціни на землю в конкретному регіоні та річній прибутковості угіддя. Позичальник в обов'язковому порядку подавав до кредитної установи зобов'язання, що не буде заключати договорів та вчиняти дій, котрі могли б знизити цінність та зменшити прибутковість закладеного маєтку⁷.

Досить швидко соло-вексельні кредити перетворилися на довготермінові, додаючи маєткам нової боргової залежності. Протягом ряду років соло-вексельна операція трималася на відносно стабільному рівні, складаючи від 9 до 9,5 млн. крб.

З початком XX ст., зважаючи на сприятливу кон'юнктуру на хлібному ринку, соло-вексельний кредит розширився, було введено м'якші правила, впроваджено пільги для особливо великих власників. Позичальникам було дозволено заставу маєтків у приватні руки, зберігався кредит при заставі землі у Дворянському банку, гарантувалася видача позик під хліб без погашення соло-вексельної позики. У 1911 р. були збільшені норми кредиту: для зернових хлібів при трьохпільній сівозміні – з 10 до 15 крб. на десятину посіву, при багатопільній – з 15 до 20 крб., для коренеплодів – з 3 до крб., на одну голову великої рогатої худоби видавалось по 3 крб., дрібної – по 1 крб. Циркуляром від 28 березня 1911 р. була збільшена ставка кредиту для розведення садів, виноградників, хмільників, тютюнових плантацій і для городництва⁸.

4 Корелин А. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. М. : Наука, 1988. С. 48.

5 Анфимов А. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. Конец XIX – начало XX века. М. : Наука, 1969. С. 331; Сборник действующих к 1 января 1912 г. наказов, правил и циркуляров Государственного банка по ссудам на снабжение сельских хозяев оборотными средствами. СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1912. С. 5-6.

6 Корелин А. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. М. : Наука, 1988. С. 52.

7 Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. СПб. : Тип. А. Г. Розена, 1904. С. 246-247.

8 Анфимов А. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. Конец XIX – начало XX века. М. : Наука, 1969. С. 103

За 25 років поміщики зуміли отримати під соло-векселі не менше 400 млн. крб. Значна частина із цієї суми не була повернута вчасно. Борги розподілялися на певну кількість років протестом чи без протесту векселя⁹.

Таким чином соло-вексельна операція не отримала широкого поширення і не мала суттєвого впливу на економічне становище землевласників. Поміщицькому землеволодінню, яке, до речі, становило найбільший відсоток заставленої землі, по суті вистачало видів кредитних послуг і без цього. Проте селянські наділи з початку відкриття соло-вексельної операції взагалі не могли користуватися нею і лише з 1897 р. селяни-власники отримали змогу користуватися соло-вексельним кредитом. Спочатку сума селянських позик сягнула 1,5 млн. крб., проте в подальшому істотно зменшувалася¹⁰. Банк не допускав угод із селянами, які володіли надільною землею, адже згідно з законом така земля не відчужувалась за борги.

Іншим видом короткотермінового кредиту виступав кредит під заставу товарів. Він на відміну від соло-вексельного носив більш органічний, зумовлений власне існуванням товарно-капіталістичного виробництва характер, а також передбачав видачу позик під заставу продукції сільськогосподарського виробництва та щойно придбаних товарів.

Якщо зробити ретроспективу в дореформений період, то побачимо, що перші випадки кредитування під заставу сільськогосподарської продукції мали місце у 1830-х – 1840-х рр. Так, 1839 р. у Київській конторі Державного Комерційного банку, а 1843 р. у Харківській конторі того ж банку було дозволено видавати позики під заставу хліба, льону, шерсті. Операції в обох установах були доволі значними, однак зловживання, що поступово набули масового характеру, призвели до припинення таких операцій¹¹.

Починаючи з 1885 р., загострилася ситуація на хлібному ринку, що спонукало до втілення в життя нових форм короткотермінового кредиту. 11 жовтня 1885 р. міністерством фінансів були прийняті правила, які передбачали видачу кредитів під заставу хліба всіма місцевими відділеннями Державного Банку. Кредит під заставу хліба став одним із найпоширеніших видів кредиту з-поміж кредитів, що видавалися під заставу інших товарів сільськогосподарського виробництва. У зв'язку з тим, що така операція обтяжувалася надзвичайними труднощами зберігання продукції, сільськогосподарські виробники на початковому етапі відкриття операції фактично не могли користуватися цим видом послуг. Лише великі торговці, в яких була налагоджена мережа складів, могли зберігати продукцію, очікуючи вигідних угод продажу.

У 1893 р. кредитні операції під заставу сільськогосподарської продукції починають набирати широкого розмаху. Причина цього досить зрозуміла, адже в умовах врожайності декількох років і зменшення попиту на світовому ринку підтоварний кредит був зручною формою отримання коштів. Згідно з новими правилами від 2 і 20 серпня 1893 р., відбулося значне спрощення процедури отримання підтоварного кредиту. Закцентуємо на тому, що відтепер дозволялося позичальникам самим зберігати свою продукцію. Щодо умов на яких брався кредит, то позика не повинна була дорівнювати більше 75% взятих під заставу продуктів терміном на 9 місяців, причому дозволено було користуватись кредитом в формі поточного рахунку, на суму пред'явлених векселів позичальників. Основна мета, яка переслідувалась цими заходами, полягала в тому, щоб послабити торговельний тиск на землеробів з боку закупівельників, а також стимулювати втягнення поміщиків у правильно організовану торговельну систему.

Уряд врахував потребу в кредиті й серед селян, але питання видачі їм позик було перекладене на земства, які одержали більше можливостей створити якісні умови зберігання товарів, відповідно до Правил від 21 серпня 1893 р.¹². Кредити під заставу товарів видавалися не тільки державними установами, але й комерційними банками, які отримали від державно-

⁹ Там само. С. 332.

¹⁰ Корелин А. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. М. : Наука, 1988. С. 52

¹¹ Кабат И. К вопросу о сельскохозяйственном кредите. СПб.: Тип. Мин. Внутр. Дел, 1888. С. 38

¹² Корелин А. Сельскохозяйственный кредит в России в конце XIX – начале XX в. М. : Наука, 1988. С. 41

го банку на такі цілі пільговий 3,5% річних кредит у формі спеціальних поточних рахунків на суму пред'явлених ними векселів позичальників. Перелік суб'єктів, які брали участь у процесі кредитування, цим не обмежився. На підставі «Правил» від 14 червня 1888 р., як посередники стали використовуватися залізниці, що видавали позики під хлібні вантажі, які розміщувалися на залізничних складах¹³.

Вищевказана постанова була дещо змінена новими правилами (від 6 червня 1891 р. і від 11 червня 1891 р.), згідно з якими Державна Рада надавала Державному банку за посередництва залізниць права видавати позики під заставу хліба. Позики мали видаватися із експлуатаційних коштів чи за посередництва приватних банків. 7 червня 1899 р. були видані нові правила видачі залізницями позик, складової та комісійної операцій. Залізницям надавалося право видавати позики під хлібні вантажі, а також льон, кужіль, бавовну, рис, кам'яне вугілля, кам'яну сіль, шерсть, залізо, чавун, сталь, конопляну, рапсову, гірчичну, лляну і соняшникову олії. Ці товари приймалися на зберігання у власних чи орендованих залізницями приміщеннях, а також у складах приватних осіб, що передали їх у розпорядження залізниці. Залізниці утримували спеціальні комерційні комісійні агентства для продажу, за дорученням відправника, хлібних вантажів. Розмір позики не повинен був перевищувати 2/3 вартості вантажу, яка визначалась відповідно до їх найближчого торгового пункту. Розмір позик під хліб, льон, кужіль, рис можна було збільшити до 80% у тих випадках, коли вони закладалися на термін не більший трьох тижнів, або коли ці вантажі призначалися до відправки найближчим часом. Понад визначені відсотки з позики з позичальника малися 1/3% від взятої суми на покриття залізницею витрат із проведення операції. Якщо вантаж приймався на зберігання, то позика видавалася терміном до шести місяців. Якщо вантажі були прийняті й вже готувалися для перевезення, то в такому випадку термін виплати міг не обмежуватися. Залізниці, окрім обліку вантажів, могли проводити розвантаження, зважування, перевезення товарів, сортування, очистку, передавали товари третім особам від імені товаровласника¹⁴.

У 1894 р. Державним банком була запроваджена операція з видачі кредиту на придбання сільськогосподарського інвентарю. У половині випадків заставою слугували ті самі товари, що купувалися, а також під заставу іншого наявного інвентарю та інколи під поручительство. У перший рік видачі позик сума їх була незначною і загалом склала 278,5 тис. крб. Наступний рік був результативніший і сума позик сягнула 2,3 млн. крб. Кредит видавався на триваліший термін – до трьох років. Розмір позики стосовно до ціни товару, який купувався, становив 100%¹⁵.

Позика на купівлю сільськогосподарського інвентарю була обмеженою стосовно до уставов банку. Вона зосередилась в обмеженій кількості губерній. До них належали і дві українські губернії: Таврійська і Катеринославська. Насамперед дефіцит сільськогосподарського інвентарю відчували селянські господарства, а тому селяни склали основну клієнтуру банку. Високий попит операція отримала і серед німецьких колоністів Півдня України. В основному вказані групи надавали пріоритет найдешевшим знаряддям¹⁶.

Шукаючи собі зиск, у південних губерніях з'явилися комерсанти, які переконували господарів купувати знаряддя без особливої на те потреби, апелюючи до того, що в разі несплати боргу держава не буде вимагати коштів за інвентар. Ці шахраї давали навіть незначні суми, аби заохотити селян купити знаряддя за їх рекомендацією¹⁷.

Щоб перестрахувати себе від очевидних збитків, банк прийняв нові умови видачі позик під заставу сільськогосподарського інвентарю. У березні 1896 р. було видано розпорядження надавати позики не на повну вартість сільськогосподарських машин, а щоб частину їх вартості сплачували господарі. Вже у вересні 1896 р. були запроваджені нові правила, згідно з

13 Кабат И. К вопросу о сельскохозяйственном кредите. СПб.: Тип. Мин. Внутр. Дел, 1888. С. 38

14 Гурьев А. Очерк развития кредитных учреждений в России. СПб.: Тип. А. Г. Розена, 1904. С. 249-250.

15 Там само. С. 225

16 Там само. С. 225

17 Там само. С. 225

якими розмір позик не міг бути більшим, ніж 75% вартості знарядь, які купувалися. До того ж відтепер гроші видавалися на руки не позичальнику, а продавцю сільськогосподарських знарядь. Авторитет продавця в такій ситуації також мав неабияку вагу, а інвентар під заставу приймав спеціальний банківський чиновник. Якщо селяни чи товариства прагнули отримати кредит, то вони піддавалися ретельній перевірці щодо власної кредитоспроможності. Разом з тим, існувала пільгова форма кредиту, за якою застава товару не передбачалася, а пріоритет надавався благонадійності постачальників¹⁸.

Напередодні Першої світової війни Державний банк став надавати позики на придбання сільськогосподарських машин і знарядь. Станом на 1 січня 1913 р. оборот від таких позик становив 23330 тис. крб., але вже протягом 1913 р. нових позик було видано на 9501 тис. крб. Найбільше позик було видано в районах з розвиненим капіталістичним господарством, до яких належали Південно-Західний та Південний Степовий райони¹⁹.

Ще одним видом короткотермінового кредиту був авансовий кредит. Цей кредит надавався господарям банківськими та торгово-промисловими структурами, на сільськогосподарські потреби під майбутній врожай, або врожай який ще не був проданий.

Щоб краще уявити масштаби і значення авансового кредиту, спробуємо розглянути його місце на прикладі цукроварної галузі. Бурякові плантації існували ще в дореформений час, але належали вони переважно власникам цукрових заводів. У 1900-х рр. спостерігається значне зростання посівів цукрової сировини на селянських полях, незважаючи на те, що буряки агрокультурно і технічно складна культура, а до того ж трудомісткі у вирощуванні. Вирощування селянськими господарствами цукрових буряків на продаж двічі-тричі підвищувало прибутковість десятини землі, порівняно з тим, коли на ній вирощували зерно²⁰.

За таких обставин поширення авансового кредиту можна пояснити тим, що поміщики і власники цукроварень, відчуваючи попит на сировину, самі надавали селянам короткострокові позики на посів цукрових буряків та їх збір із розрахунком на майбутній врожай. Це був один із способів зацікавити селян у виробництві цукрового буряка. Кредит видавався розміром у 50 крб. на десятину посіву, рівними частинами перед кожним видом проведених робіт²¹.

Насіннєві запаси виробники сировини отримували безпосередньо від кредиторів, що гарантувало їхню якість. Використання авансового кредиту в цукровому виробництві дало можливість покращити систему вирощування культур, а також кормову базу. В тих випадках, коли вирощування відбувалось на землях заможних господарів, це сприяло забезпеченню бідніших селян роботою далеко від дому.

Явище широкого застосування авансування простежується не лише в цукровій промисловості, але і в зерновому виробництві, тваринництві, вирощуванні льону і тютюну. Розвиток авансового кредиту в цій сфері виробництва залежав від особливостей умов для тієї чи іншої культури і від рівня розвитку аграрного капіталізму в тому чи іншому регіоні. Якщо взяти до уваги, що Правобережна Україна посідала перше місце, а Лівобережна Україна – друге місце в Європейській Росії за обсягами виробництва цукру²², то очевидним стає факт широкого застосування в цій місцевості авансового кредиту.

Українські громадські діячі, представники земств впродовж другої половини XIX – початку XX ст. неодноразово висували проекти удосконалення системи короткотермінового дрібного сільськогосподарського кредитування. Так, Лохвицький комітет із потреб сільськогосподарської промисловості (Полтавщина), активним членом якого був відомий економіст-теоретик кооперації М. Туган-Барановський, охарактеризувавши усі існуючі види дрібного кредиту, дійшов висновків, що усі вони не відповідають вимогам дня, тобто реальним

18 Там само. С. 227

19 Анфимов А. Н. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. Конец XIX – начало XX века. М. : Наука, 1969. С. 332

20 Якименко М. Міграції українського селянства (1861 – 1905 рр.). *Український історичний журнал*. 1981. № 9. С. 61-71.

21 Корчинский С. К вопросу о сельском крестьянском краткосрочном кредите и его организации. К., 1893. С. 8.

22 Якименко М. Міграції українського селянства (1861 – 1905 рр.). *Український історичний журнал*. 1981. № 9. С. 61-71.

потребам непривілейованих станів, які власне і користуються ним. Головною проблемою дрібного кредитування, на їх думку, була пасивність у цьому питанні Державного банку, який міг би суттєво сприяти його розвитку шляхом збільшення розміру позичок, які він надавав установам дрібного кредиту, а також за допомогою зниження відсоткової ставки по кредиту.

Якщо узагальнити всі пропозиції Лохвицького місцевого комітету стосовно потреб сільськогосподарського кредитування в єдину систему заходів для поліпшення дрібного кредиту, то до основних зауважень і пропозицій можна віднести: 1) потребу відкриття установ дрібного кредиту за «явочним порядком», без бюрократичних ускладнень у процесі їх становлення; 2) сприяння держави у відкритті кредитних товариств Райффайзенівського типу, визнаних як найефективніші серед подібних установ; 3) досягти залучення різних видів капіталу для дрібного кредитування, зокрема вкладів сільського населення, міських, волосних, станових та земських капіталів, а також сирітських сум під гарантії уряду чи земства; 4) видати установам дрібного кредиту право випуску ощадних марок; активізувати роль Державного банку у забезпеченні установ дрібного кредиту обіговими коштами; 5) надати усім установам дрібного кредиту права на ломбардні та заставні операції – видачу позик під заставу рухомого майна; 6) перетворити станові установи та волосні ощадні каси на позастанові; 7) сприяти державі у створенні кредитних і ощадно-позичкових товариств при сільськогосподарських товариствах; 8) забезпечити земству широкий кредит від Державного банку для потреб місцевого дрібного кредиту; 9) активізувати участь земств у контролі й керівництві установами дрібного кредиту поряд із центральною установою; можливість створення губернських і повітових земських банків для об'єднання усіх установ²³.

Член Вінницького повітового комітету Подільської губернії К. Падлевський вніс пропозиції щодо удосконалення законодавчого забезпечення дрібного кредиту. Його ідеї зводились до необхідності закріплення на рівні закону трьох типів установ дрібного кредиту: 1) позастанові установи, аналогічні ощадно-позичковим товариствам, але без участі євреїв («Регіональний банк»); 2) одностанові установи, що задовольняли б місцеві потреби односельчан («Сільські каси»); 3) професійні установи – допоміжні каси однорідних служб, артілі і товариств споживачів. Він розробив проект статуту для такої установи, як «Сільська каса», де детально визначив основні принципи її організації. Так, каса могла бути створена на основі пожертви приватної особи в сумі 100 крб. та внесків щонайменше двох десятків селян по 3 крб. кожен. До основного капіталу також можливо було додати 200 крб. піклувальника, надані як десятирічна позика під 4 % річних. Каса, як «установа особливого типу», могла видавати позички тільки своїм односельцям під особисту і майнову відповідальність кожного домогосподарства. Розмір позики та щотижневого платежу із відсотками були чітко визначені, з відсотками річних у розмірі 8%. У разі невнесення платежу позичальник мав право на відстрочку, але не більше трьох тижнів із виплатою пені за перший тиждень та по 2 копійки за кожні 10 копійок погашення за другий і третій тиждень. Стягнення боргу передбачало продаж рухомого майна боржника на аукціоні, якщо воно не було визнано «крайньою необхідністю» для домогосподарства. Винятковими випадками для винесення ухвали про віднесення суми боргу до збитків каси були обставини, такі як пожежа, епідемія або смерть. Однак пропозиція К. Падлевського щодо створення сільської каси не знайшла підтримки в Подільському губернському комітеті, інші повітові комітети також не висловлювали конкретних думок у своїх ухвалах щодо цього питання²⁴.

Гайсинський повітовий комітет 11 листопада 1902 р. прийняв ухвалу, яка відображала загальну точку зору щодо реформування системи короткотермінового дрібного кредиту. У розділі «Організація народного дрібного кредиту» зазначено: «Вважається необхідним збільшення та популяризація дрібного народного кредиту. Організація дрібного кредиту має бути

23 Селіхов Д. Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861 – 1917 рр.: історико-правове дослідження. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. С. 130-132.

24 Там само. С. 133-134.

делегована місцевим органам самоуправління з обов'язковим контролем з боку Міністерства фінансів. Для формування необхідного капіталу місцевим органам самоуправління має бути надана безвідсоткова позичка з бюджету Міністерства фінансів»²⁵.

Висновки.

На підставі вищевикладеного можемо дійти висновків, що до 1880-х рр. на теренах Наддніпрянщини, як і Російської імперії загалом не існувало системи дрібного кредитування для вирішення поточних потреб сільського господарства. Водночас ряд обставин об'єктивно свідчать, що меліоративний, вексельний, під заставу товарів, авансовий кредити були вкрай необхідні сільським господарям. Іпотечний кредит не міг достатньою мірою задовольнити потреби господарів, бо йшов в основному на придбання землі, в кращому випадку, а то й просто на споживчі цілі, не приносячи ніяких покращень, до того ж сприяв переходу коштів із землеробської в неземельні сфери. Відкриття доступу до короткотермінового кредиту забезпечило нормальне функціонування для багатьох господарств.

Розглянувши історичний шлях становлення соло-вексельного кредиту зауважимо, що він був надзвичайно зниженим, порівняно зі звичайним вексельним кредитом, поступаючись йому лише складнішою процедурою оформлення позик. У результаті цього користування ним виявилось ускладненим для землевласників, які ще не перебудували своє господарство відповідно до нових умов, а з іншого боку, господарям-підприємцям вигідніше було звернутися до інших форм кредиту.

Подяка.

Автор щиро вдячний редакційній колегії за сприяння в публікації результатів проведеного дослідження.

Фінансування.

Автор не отримав жодної фінансової підтримки для написання статті.

References:

1. Anfimov, A. (1969). *Kрупное помешчичье хозяйство Европейской России. Концы XIX – начало XX века* [Large landed estates in European Russia. The end of the 19th – the beginning of the 20th century.]. Moskva : Nauka. [in Russian].
2. Gindin, I. (1960). *Gosudarstvennii bank i ekonomicheskaya politika tsarskogo pravitelstva (1861 – 1892)* [State Bank and economic policy of the tsarist government (1861 – 1892)]. Moskva. [in Russian].
3. Gurev, A. (1904). *Oчерк razvitiya kreditnikh uchrezhdenii v Rossii* [Essay on the development of credit institutions in Russia]. Sankt-Peterburg : Tip. A. G. Rozena. [in Russian].
4. Kabat, I. (1888). *K voprosu o selskokhozyaistvennom kredite* [On the issue of agricultural credit]. Sankt-Peterburg: Tip. Min. Vnutr. Del. [in Russian].
5. Korelin, A. (1988). *Selskokhozyaistvennii kredit v Rossii v kontse XIX – nachale XX v.* [Agricultural credit in Russia at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries]. Moskva : Nauka. [in Russian].
6. Korchinskii, S. (1893). *K voprosu o selskom krestyanskom kratkosrochnom kredite i yego organizatsii* [On the issue of rural peasant short-term credit and its organization]. Kiev. [in Russian].
7. *Sbornik deistvuyushchikh k 1 yanvarya 1912 g. nakazov, pravil i tsirkulyarov Gosudarstvennogo banka po ssudam na snabzhenie selskikh khozyaev oborotnymi sredstvami* [Collection of orders, rules and circulars of the State Bank in force by January 1, 1912 on loans for supplying rural owners with working capital]. (1912) Sankt-Peterburg : Tip. V. F. Kirshbauma. [in Russian].
8. Selikhov, D. (2019). *Silskohospodarskyi kredyt na ukrainskykh zemliakh Rosiiskoi imperii u 1861 – 1917 rr.: istoriko-pravove doslidzhennia.* [Agricultural credit in the Ukrainian lands of the Russian Empire in 1861-1917: historical and legal research]. Dnipro : Dniprop. derzh. un-t vnutr. sprav. [in Ukrainian].
9. *Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy.* F. 442. Op. 542. Spr. 100. [in Ukrainian].

10. Iakymenko, M. (1981). Míhratsii ukrainskoho selianstva (1861 – 1905 pp.) [Migrations of the Ukrainian peasantry (1861 – 1905 pp.)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. [Ukrainian historical journal], 9, 61–71. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 27.08.2024

Схвалено до друку / Accepted: 17.10.2024